

RANOKRŠĆANSKE FRESKE U LOVREČINI NA BRAČU

Jasna Jeličić Radonić

UDK 903.8:75.033.1 (497.13 Lovrečina) (22 Brač) "05"

Izvorni znanstveni rad

Jasna Jeličić Radonić

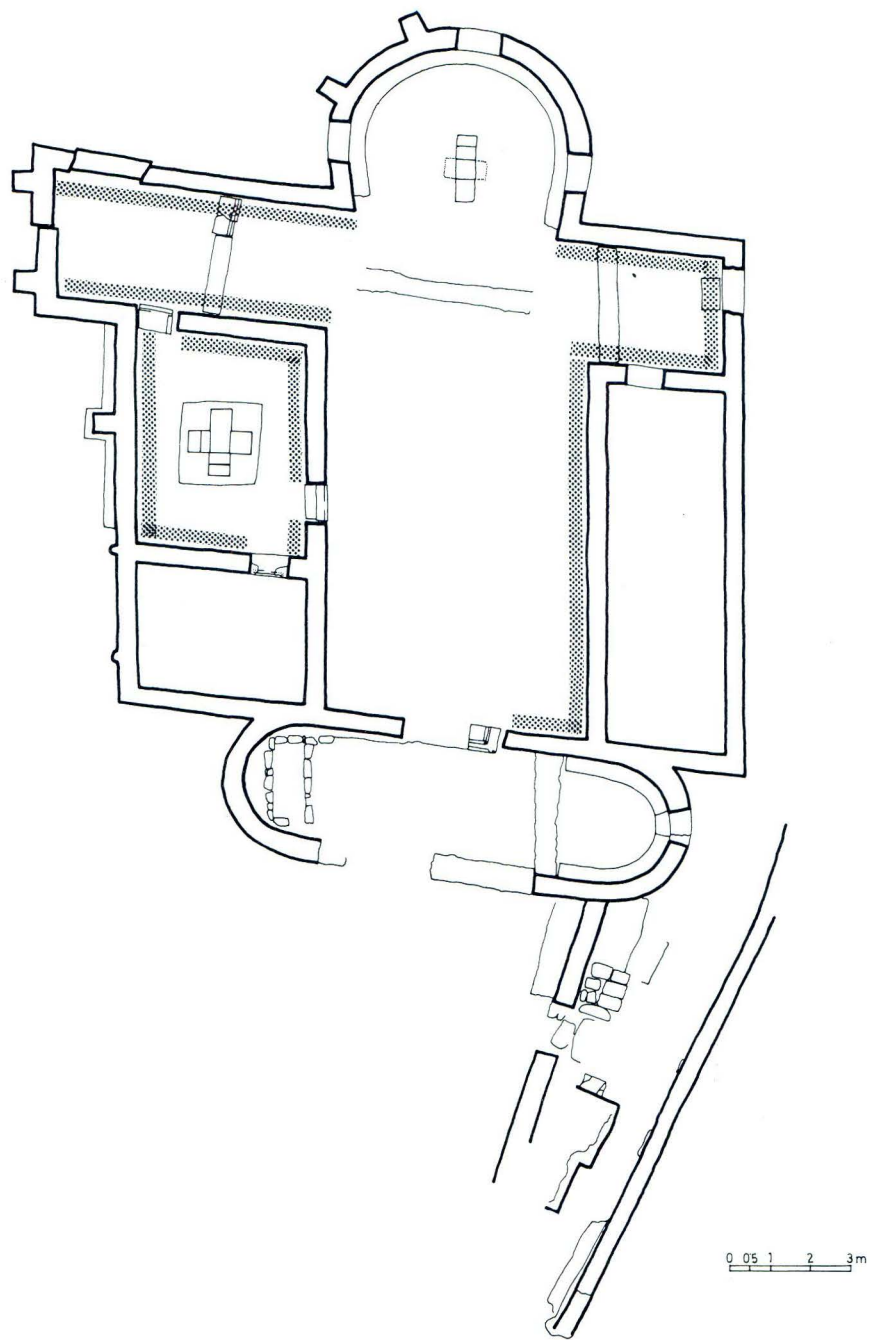
Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture

Autor donosi ranokršćanske freske otkrivene u više prostorija samostanske crkve u Lovrečini, a posebno zidne slike sa štuko ukrasima u južnom kraku transepta. Razmatrajući njihove stilske i ikonografske karakteristike u okviru kasnoantičkog zidnog slikarstva provincije Dalmacije, datira ih u 6. stoljeće.

Ranokršćanska crkva u Lovrečini bila je vjerojatno potpuno oslikana zidnim slikarijama. Ostaci fresaka otkriveni su na zidovima više prostora ove jednobrodne crkvene građevine složenog tlocrta. Crkva je nastala u 6. stoljeću kao dio većeg samostanskog kompleksa u slikovitom pejzažu uvale Lovrečine, istočno od Postira na otoku Braču.¹

Izvanredno sačuvane ranokršćanske freske i štuko ukrasi otkriveni su nedavno u transeptu crkvene građevine, i to u njegovom južnom kraku. Na svim zidovima tog dijela transepta pružaju se naprekidno zidne slikarije. U njihovu ornamentalnu kompoziciju ukomponirani su štuko ukrasi izvedeni točno ispod lukova koji odvajaju glavni crkveni brod od ovog poprečnog. Freske i štukature započinju odmah pri dnu zidova, na razini poda crkve, a sačuvane su u visini cca 2,5 m. Po istom slikarskom principu bio je oslikan i sjeverni krak transepta, na što ukazuju neznatno sačuvani segmenti zidnih slikarija. Ti od

¹ A. *Ciccarelli*, Osservazioni sull' isola della Brazza e sopra quella nobiltà, Venezia 1802., 30; F. *Bulić*, Ritrovamenti antichi cristiani a Lovreščina di Postire sull' isola Brač (Brazza), Bull. dalm. XXXII/1909., 37-39, Tav. IV, V; E. *Dyggve*, Die Altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, Atti del IV Congresso inter. di arch. cristiana, Roma 1940., 405, Abb. 19; C. *Fisković*, Historijski i umjetnički spomenici na Braču, Brački zbornik 1, Split 1940., 26; M. *Abramić*, Nuove chiese paleocristiane scoperte nella Dalmazia, Atti del IV Congr. inter. di arch. cristiana, Vol. I, Roma 1940., 67; D. *Vrsalović*, Starokršćanski spomenici, Brački zbornik 4, Zagreb 1960., 95-97; I. *Fisković*, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, Arheološki radovi i rasprave VIII-IX, Zagreb 1982., 164-214; D. *Domančić*, Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču, PPUD 23, Split 1983., 41-47; J. *Jeličić*, Diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču, PPUD 26, Split 1986.-87., 33-48.

Lovrečina, tlocrt crkve sa označenim mjestima nalaza fresaka

Lovrečina, freske i štuko ukrasi na istočnom zidu južnog kraka transepta

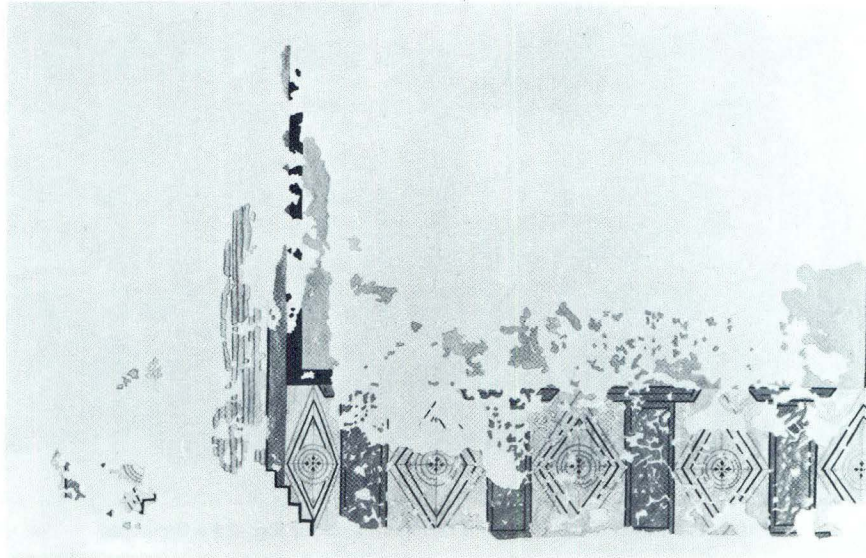
ranije vidljivi dijelovi ornamentalnih motiva potpuno se uklapaju u sistem dekoracije novootkrivenih fresaka i štuko ukrasa iz južnog kraka transepta. Raspoloživi elementi dopuštaju rekonstrukciju dekorativne sheme cijelog prostora transepta. Njegove zidne plohe bile su ukrašene u donjem dijelu kontinuiranom dekorativnom kompozicijom. Upravo to nizanje zidnih slikarija poput kontinuiranog dekorativnog friza naglašava jedinstvenost tog prostora.²

Očigledna je arhitektonska organizacija ukrašavanja zidova. Pored kaneliranih stupova u štuko tehnici, izvedeno je sustavno raščlanjenje zidnih ploha arhitektonskim elementima - pilastrima ili stupićima između kojih su prikazani rombovi.

Na blijedožučkastoj podlozi naslikani su tonovima oker-narančaste boje razdijelni stupići. Njihove vanjske obrise naglašavaju tanke crne linije. Tijelo pilastara razrađeno je tankim tamnocrvenim linijama koje zatvaraju oblik izduženog pravokutnika, pojačavajući plastičnost stupića. Na vrhu se nalazi stilizirani kapitel jednostavnog oblika. Obrubljen tankom crnom linijom prelazi na obje strane širinu stupića. Kapitel je ukrašen tankim tamnocrvenim crtama, na krajevima skošenim, očito prikazanim u perspektivi. Po sredini

² Prilikom posljednje etape zaštitnih arheoloških i konzervatorskih radova u 1992. g., koji se uz veće prekide kontinuirano izvode pod vodstvom stručnjaka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita, otkrivene su freske u južnom kraku transepta, kao i na dijelu južnog zida glavnog broda. Preventivnu konzervaciju fresaka i dokumentaciju napravili su restauratori toga Zavoda Branko Matulić, Branko Pavazza i Tonči Borovac.

kapitela, između razmaknutih navedenih linija, oslikani su crveni kružići. Sačuvana su tri kružića u nizu i jedan po sredini u donjem redu. S obzirom na njihov raspored, vjerojatno se nalazio još jedan po sredini, u gornjem redu, pa se može pretpostaviti da su bili složeni u obliku križa.

Lovrečina, crtež fresaka i štuko ukrasa na istočnom zidu južnog kraka transepta

Između stupića su prikazani rombovi složeni od tri tanke linije različitih boja - vanjske oker - narančaste, srednje crne i unutrašnje tamnocrvene. U sredini rombova su tri koncentrične kružnice, također izvedena tankim linijama. Vanjski i unutrašnji krugovi su crne boje, dok je srednji okernarančaste. Sredinu kružnice ispunjavaju stilizirani cvjetovi. Sastavljeni su od tamnocrvenih strelica i okernarančastih crtica zrakasto raspoređenih oko crne točke u centru - osi cijelog ornamentalnog motiva.

U južnom kraku transepta sačuvano je dvanaest stupića, od kojih su pet na istočnom zidu te po četiri na južnom i zapadnom. Između njih nižu se rombovi na taj način da su u uglovima na spoju dva zida prikazani rombovi koji neposredno prelaze s jednog na drugi, prateći lom zidnih ploha pod pravim kutem. Taj detalj ukazuje na izvjesnu slobodu komponiranja ove kontinuirane dekorativne kompozicije koja nije bila strogo ograničena završecima zidnih površina.

Iznad ove donje zone s kontinuiranom ornamentikom naizmjenično postavljenih stupića i rombova započinje druga zona. Sačuvani su samo neznatni tragovi široke tamne trake u uglovima zidnih površina; možda navedena polja obuhvaćaju cijelu širinu pojedinih zidova transepta.

U kontekstu te arhitektonske ornamentike uključeni su i kanelirani stupovi izvedeni u štuko tehnici. Na istočnom i zapadnom zidu, točno ispod lukova na ulazu u krak transepta,

nalaze se plastično modelirani stupovi. Zahvaljujući kasnijoj pregradnji transepta sačuvani su neki njihovi elementi. Na visoko profiliranoj bazi, uokvirenoj tankom crnom linijom, uzdiže se kanelirani trup stupa. Preostalo je devet kanelira, a izvorno ih je bilo nešto više. Tanka crna linija tvorila je vanjski obris kaneliranog trupa stupa koji je trebao završavati kapitelom. Baza je, vjerojatno kao i trup, bila plastično modelirana, na što ukazuje njezina hrapava površina koja je očito oštećena prilikom gradnje pregradnog zida transepta. S obzirom na položaj stupova koji oni zauzimaju u kontekstu oslikanih zidnih površina, stvara se iluzija da oni nose rasteretni luk transepta i na taj način gotovo da preuzimaju svoju izvornu arhitektonsku funkciju u navedenom prostoru. Stoga se nastojalo tome prilagoditi raspored ostalih oslikanih arhitektonskih elemenata te su neki nespretno izvedeni. Naime, na istočnom zidu susjedni rombovi znatno su suženi da bi stali točno do kaneliranog stupa. Na nasuprotnoj zapadnoj strani dio baze kaneliranog stupa prelazi preko krajnjeg oslikanog stupića. To pokazuje kompromisna rješenja pojedinih detalja dviju bliskih slikarskih tehnika - štuko ukrasa i fresko slika.

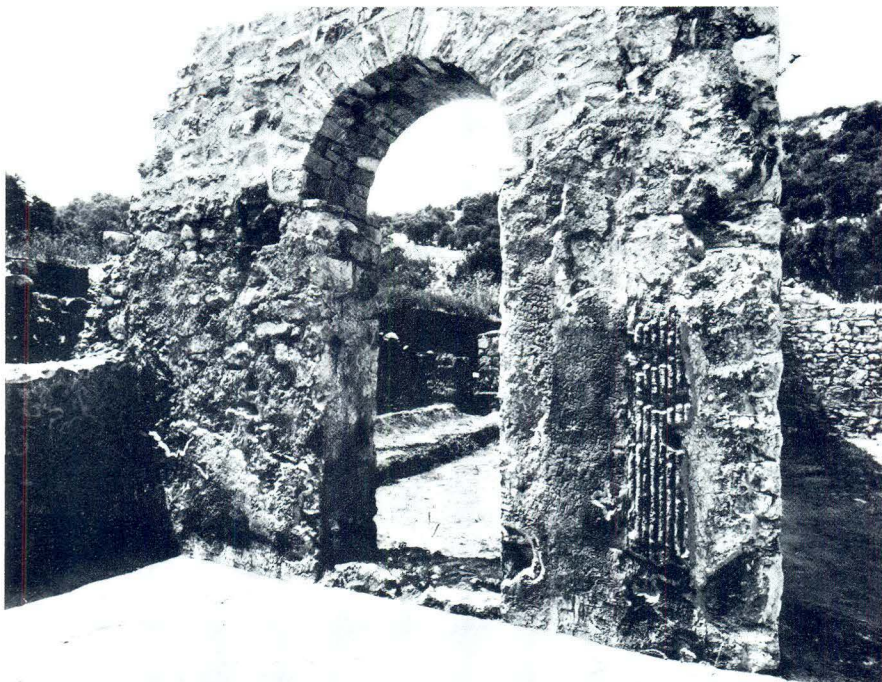
Zidne plohe sjevernog kraka transepta sačuvale su neznatne tragove slikarija istog dekorativnog sistema. Elementi rombova izvedenih od tri tanke linije i koncentričnih kružnica sa stiliziranim cvijetom, te sasvim oskudni dijelovi pilastara nalaze se na zapadnom zidu. Ispod luka transepta, na istočnom zidu naziru se linije visoko profilirane baze kaneliranog stupa. Navedeni motivi slikani su istim spektrom boja kao i oni na zidovima južnog kraka transepta, te su očito dio jedinstvenog dekorativnog koncepta.

Lovrečina, detalj freske na istočnom zidu južnog dijela transepta

Lovrečina, detalj ornamenta romba u jugoistočnom uglu transepta

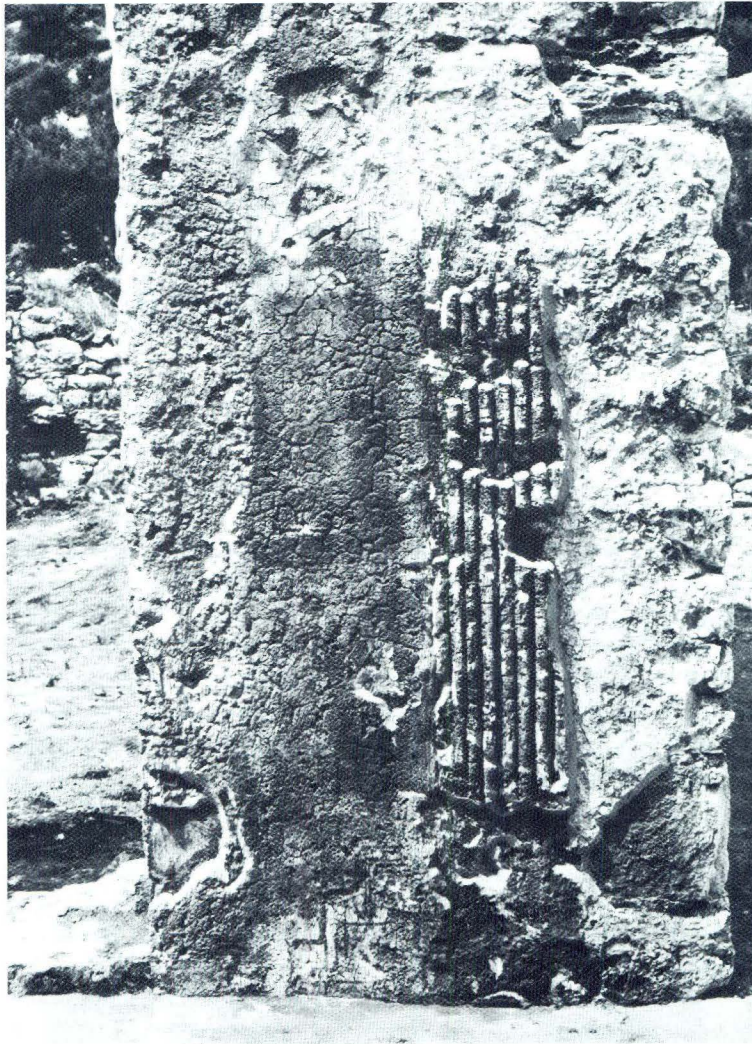

Lovrečina, freske i štuko ukrasi na zapadnom zidu južnog kraka transepta

Freske sa štuko ukrasima u transeptu ranokršćanske crkve u Lovrečini pokazuju sve odlike arhitektonskog stila zidnog slikarstva koje karakterizira ovo razdoblje. To usmjerenje umjetnosti arhitektonskim oblicima poznato je već od drugog pompejskog stila kada se zidne plohe raščlanjuju prikazima arhitekture. Površine zidova često su razdijeljene stupovima na pravokutna polja i u osnovi su arhitektonske dekoracije, a nalaze se na mnogim primjerima antičke arhitekture u svim dijelovima Carstva. Ponekad su na tim vrstama kompozicija stupovi izvedeni u štuko tehnici, što naglašava arhitektonsku iluzionističku sliku.³ Vertikalne podjele na polja pomoću arhitektonskih elemenata - stupova ili pilastara mogu se zamijeniti okvirima, trakama ili linijama, što je odlika zidnog slikarstva u kasnoj antici. Osobito u tom razdoblju poznati dekorativni motivi arhitektonskog stila javljaju se u stiliziranoj i pojednostavljenoj formi. Isti umjetnički jezik i raspored arhitekton-

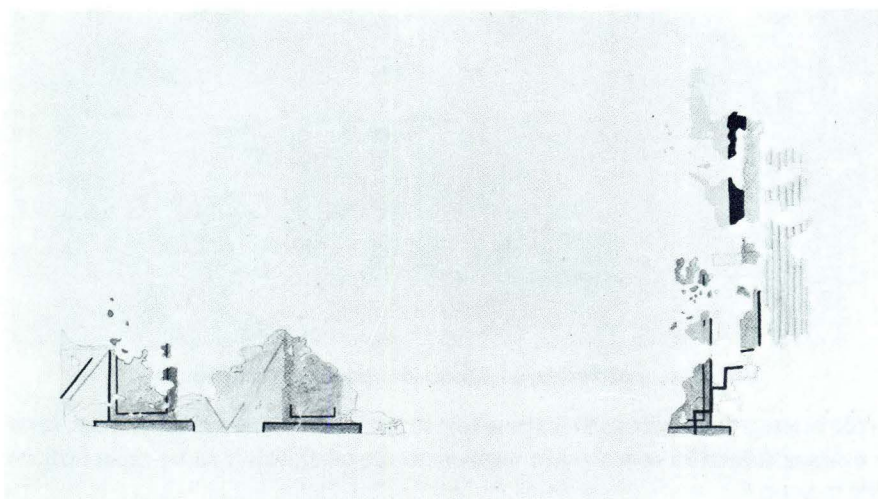
³ Napr. u Casa Romana u Stobima (3. st.) gdje su zidne površine razdijeljene jonskim stupovima, izvedenim u štuko tehnici, na pravokutna polja naglašena profiliranim okvirom ili u Knososu s prikazima rombova u odvojenim poljima ili Efezu, gdje su opet pravokutna polja odijeljena stupovima jedna od drugih; o tome usp. *J. Wiseman - Dj. Georgijewski*, *Wall Decoration at Stobi*, *Studies in the Antiquities of Stobi II*, Beograd 1975., 163-174, fig. 4, 5; *II. Ασημακοπουλου-Ατζακα*, *Η τεχνική οpus sectile στην εντοιχία διακοσμητική*, Θεσσαλονίκη 1980., 112, sl. 4 c, 59; *I. Čremošnik*, *Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba*, Sarajevo 1984., 129 i d., sl. 35, 36, gdje autor donosi rekonstrukciju arhitektonskih fresaka iz vile u Paniku.

skih elemenata i ornamentalnih motiva ili polja među njima pokazuje trajnost istih umjetničkih principa i dekorativnih sistema, kako u centrima tako i u najudaljenijim područjima. Uske stilske i ikonografske srodnosti zidnih slikarija iz Lovrečine očite su kod ranokršćanskih fresaka sličnih oblika arhitekture. Na primjer, kombinacije rombova sa središtima ispunjenim kružnim ornamentima unutar širih i užih kvadratnih polja prikazuju freske iz S. Aquilina u Milanu. Slične zidne slikarije s rombovima i krugovima naslikane su na zidovima Domitilinih katakombi, kao i na ostacima zidova druge crkve sv. Marka u Rimu. Tu se također nižu naizmjenice u pravilnom ritmu rombovi unutar kojih su smješteni

Lovrečina, detalj kaneliranog stupa na zapadnom zidu transepta

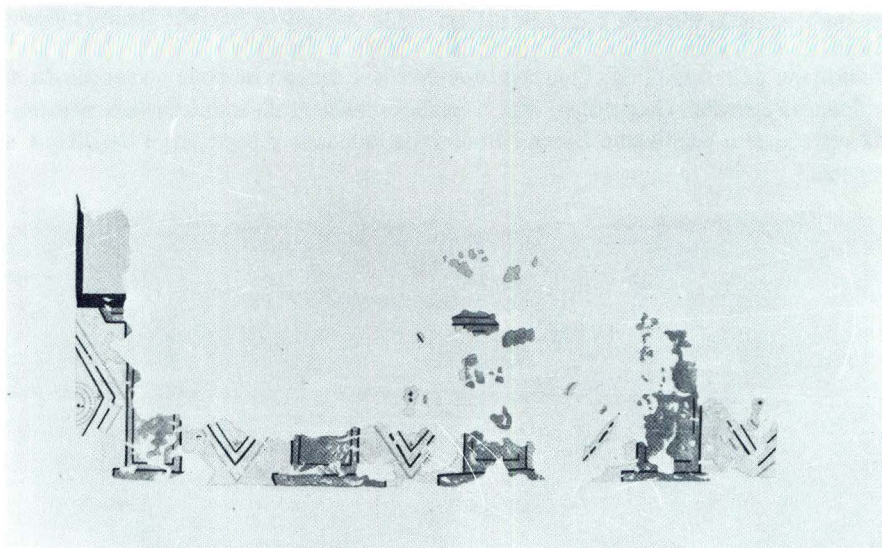
krugovi. Istom kulturnom krugu pripadaju zidne slikarije u bazilici Damokratija u Dimitrijadi, gdje stupići odjeljuju rombove izvedene tankim linijama s koncentričnim kružnicama u sredini. Geometrijski motivi rombova raščlanjenih arhitektonskim elementima susreću se u bazilikama Diona i Brauronije, odnosno u baptisteriju bazilike A u Filipima.⁴

Lovrečina, crtež fresaka i štuko ukrasa na zapadnom zidu južnog kraka transepta

Upravo su rombovi oblici koji su se više upotrebljavali, bilo jednostavni, poput lovrečinskih, ili u kombinaciji s drugim elementima. Oni su ustvari slikarske imitacije uobičajenih motiva tehnike opus sectile. Mramorne oplata zidova mnogih raskošno ukrašenih antičkih, odnosno kasnoantičkih građevina obilovale su geometrijskom ornamentikom. U tom smislu najbliži sačuvani primjer pružaju mramorni panoi svetišta Eufrazijeve bazilike u Poreču. Među raznolikim geometrijskim ornamentima tih zidnih oplata izvedenih u tehnici opus sectile susreću se i rombovi.⁵ Slikarske imitacije tehnike opus sectile nisu preuzimale samo geometrijske motive, već i neke druge njene osobitosti, te su dragocjene za poznavanje same tehnike koju oponašaju. To se u prvom redu odnosi na slikarsko imitiranje struktura polikromnih mramora, tzv. Inkrustationsstil, koji se stapa s arhitektonskim, predstavljajući jednu zajedničku vrstu dekoracije. Zidne plohe, razdijeljene

- ⁴ S. Pelikanidis, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, Akten des VII Inter. Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 1965., Città di Vaticano - Berlin 1969., 215-235; II. Ασημακοπουλου-Ατζακα, Η τεχνική opus sectile 67-68, 107-120, sl. 54, 60, 61, 64-66; R. Krautheimer, Corpus Basilicarum Christianarum Romae, vol. II, Città del Vaticano 1962., 235-238, fig. 190, 191; P. Marzloff, Das Frühchristliche Demetrias, Actes du Xe Congres inter. d' archéologie chrétienne, vol. II, Thessaloniki 1984., 293-309, Abb. 3, 5; I. Čremošnik, n. dj., 198-199.
- ⁵ M. Prelog, Eufrazijeva bazilika u Poreču, Zagreb 1986., 25, sl. 49-52; A. Terry, Opus Sectile in the Eufrasius Cathedral at Poreč, DOP 42, Washington 1986., 147 i d, fig. 4, 5, 8, 9, i dr.

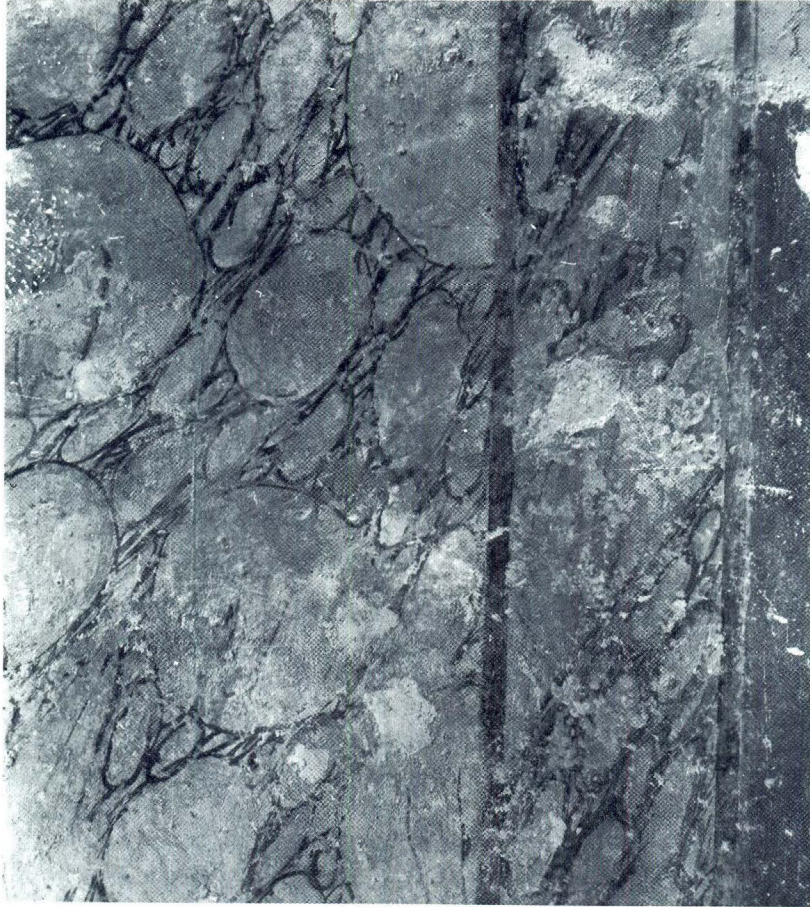

Lovrečina, crtež fresaka na južnom zidu južnog kraka transepta

u veća ili manja polja trakama ili linijama koje su zamijenile arhitektonske elemente, često su oslikane slikarskim oponašanjem marmoriziranja, odražavajući na taj način različite vrste mramora.⁶

Klasičan primjer imitiranja polikromne mramorne oplata opus sectilea pruža zidna slikarija u baptisteriju ranokršćanske crkve u Poveljima. Polje pravokutnog oblika uokvireno je širokim tamno crvenim trakama obrubljenim modrim i zelenim linijama. Glavna ploha ukrašena je žučkastim mramorom zrnate strukture. Taj dekorativni motiv pri dnu završava naizmjenično postavljenim modrim i bijelim pravokutnicima, i to u tri reda jedan nad drugim. Slični ornamenti oslikani su na čeonom zidu kraka transepta povaljske crkve, i to u dva sloja. U gornjem se naziru neznatni tragovi raznobojnih ploha, dok se u donjem jasnije uočavaju elementi dekorativne kompozicije. Iznad niza naizmjenično postavljenih modrih i bijelih pravokutnika nalaze se tri polja uokvirena širim žutim trakama i crvenim prugama. Njihove plohe išarane su bijelim te svijetlo i tamnosivim okomitim i kosim prugama, oponašajući očito strukture raznobojnih vrsta mramornih oplata. Na sličan način koncipirane zidne slikarije otkrivene su nedavno u ranokršćanskoj građevini pred pročeljem crkve sv. Ivana i Teodora u Bolu. Uočava se pojednostavljena arhitektonska organizacija zidne plohe koja je razdijeljena širokim trakama tamne boje na pravokutna polja, i to u dva dijela. U gornjem sačuvanom segmentu prikazani su ružičasti kružići na bijeloj podlozi u jednom polju, dok na drugom plave šare imitiraju vene mramornih struktura. Dolje su žučkasta polja

⁶ Π. Ασημακοπουλου-Ατζακα, Η τεχνική opus sectile, 107-120; S. Pelekanidis, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, 215 i d.; I. Lavin, The Ceiling Frescoes in Trier and Illusionism in Constantinian Painting, DOP 21, Washington 1967., 97-113; I. Valeva, Les nécropoles paléochrétiennes de Bulgarie et les tombes peintes, Actes du XIe Congrès inter. d'archéologie chrétienne, vol. II, Roma 1989., 1243-1258.

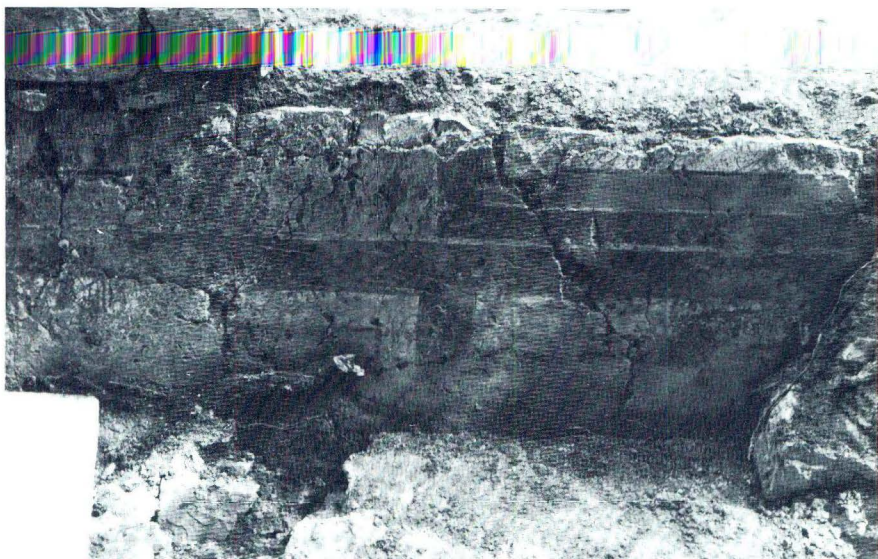

Povlja, detalj freske u krstionici

obrubljena bijelim mramorom s crvenkastim žilama.⁷ Dva sloja sličnih ranokršćanskih fresaka pronađeni su u episkopalnoj bazilici u Stobima gdje se u poljima odvojenim stupićima izmjenjuju ornamenti oponašanih mramornih struktura i rombova. Marmorizirani panoi predstavljani su u sjevernoj lađi južne Teodorove aule u Akvileji, u bazilici Skhira u Tunisu i na mnogim drugim ranokršćanskim građevinama.⁸

⁷ I. Ostojić, Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike i krstionice u Povljima, PPUD 13, Split 1961., 40-43; V. Kovačić, Kasnoantička cisterna u Bolu na Braču, PPUD 26, Split 1986.-87., 28-30. Preventivnu konzervaciju i dokumentaciju fresaka u krstionici napravio je restaurator B. Matulić.

⁸ J. Wiseman - Dj. Georgijevski, n.dj., 176-178, fig. 8; B. Aleksova, The Old Basilica at Stobi, Archaeologia Jugoslavica XXII-XXIII, Beograd 1982.-1983., 50-62, fig. 4; II. Ασημακοπουλου-Ατζακα, Η τεχνική opus sectile, sl. 58 b, 64 b, 60 a, i dr.; G. Bovini, Antichità cristiane di Aquileia, Bologna 1972., 201-220.

Bol, freske u ranokršćanskoj građevini

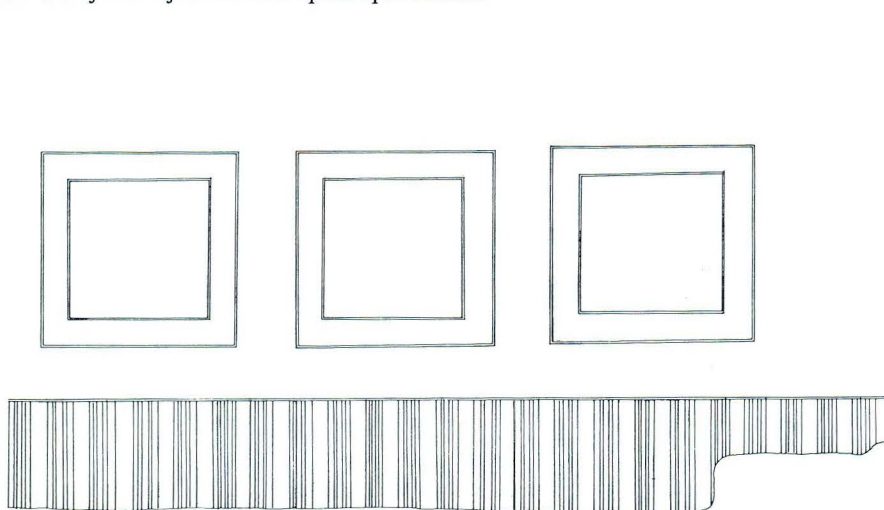
Zidno slikarstvo inkrustacijskog stila, očito popularnog u bračkim ranokršćanskim crkvama, nalazi se u nešto pojednostavljenoj formi u Lovrečini. Slikarske imitacije mramornih oplata ukrašavale su zidove krstionice. Smještena kao izdvojena prostorija u nizu pomoćnih prostora uzduž sjeverne strane glavnog broda, posjedovala je vjerojatno zatvorenu cjelinu dekorativnog sistema zidnih slikarija. Ulomci fresaka sačuvani su na svim zidnim plohama krstionice i započinju odmah pri dnu na razini poda. Njihovi tragovi naziru se na visini cca 1 m. Razabiru se dvije ornamentalne zone. U donjoj, na ružičastoj podlozi, vidljivi su elementi jednostavnih ukrasnih motiva - izmjenjuju se uže i šire uzdužno oslikane sivomodre pruge ili trake. Poviše njih, u gornjem dijelu na svijetloj podlozi, prikazan je niz kvadrata uokvirenih širokim trakama zelene boje koje obrubljuju tanke crne linije. Vjerojatno se radi o prikazu pojednostavljenih mramornih inkrustacija kombiniranih s uobičajenim arhitektonskim elementima.⁹

Neznatni ostaci zidnih slikarija otkriveni su i u samom brodu lovrečinske crkve, i to na južnom zidu. Freske također započinju pri dnu zida, gotovo na razini poda crkve. Razabiru se ornamenti rombova izvedeni tamnom, vjerojatno crnom ili modrom bojom, uokvireni u sistem dvostrukih kružnica ocrtanih linijama, također tamnih boja. Podloga ornamentike je blijedožućkasta, ističući tamne tonove geometrijskih motiva. S obzirom na prilična oštećenja i mali dio preostalih zidnih slika nije moguće stvoriti sliku cjelovitog dekorativnog sistema glavnog prostora crkve u Lovrečini koji je očito bio oslikan. Naime, možda je samo donji dio zidova bio ukrašen navedenim geometrijskim ornamentima, predstavljajući najdonju zonu oslikane zidne plohe.¹⁰

⁹ V. Kovačić, n. dj., 30.

¹⁰ Crtež rekonstrukcije napravio je restaurator B. Matulić iz Regionalnog zavoda.

Nedavno je otkrivena zidna slikarija slične ornamentike, a pripadala je prostoru glavnog broda ranokršćanske crkve sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru. Na sjevernom ramenu apsida, koji je naknadno bio zazidan, započinju pri dnu zida na razini mozaičkog poda crkve i sastoje se od više različitih ornamenata, koji se pružaju na visini cca 1,70 m. Prikazana je dosta slobodna kompozicija složena u više zona s raznolikim dekorativnim elementima. U najdonjem pojasu pri dnu zida vidljivi su tragovi širokih sivih pruga koso položenih na svijetloružičastoj podlozi. Geometrijski motivi trokutastih oblika slični su najdonjem redu niza polovičnih rombova koji izgledaju kao trokuti u brodu lovrečinske crkve. Gornji dijelovi fresaka iznad tog prvog sloja pokazuju sasvim drugu sliku. U kutu zida povučena je vertikalno šira crvena traka. Pored nje tanka crna linija odvaja bijelu, nešto užu prugu, koja je omeđena s druge strane opet tankom crnom linijom. Nakon tih bordura, koje čine okvir kompozicije, javlja se širi pojas stiliziranih biljnih motiva. Naziru se elementi zelenih listova s viticama izvedenim tankim crnim linijama. Zatim slijedi početak jednog pravokutnog polja preko kojeg se pružaju kose linije. Okvir tog polja i skošene pruge su crne boje na zelenoj podlozi. Vjerojatno se radi o slikarskoj imitaciji mramornih oplata opus sectilea.¹¹

Lovrečina, crtež dijela ornamentalne kompozicije u krstionici

Na sličan način vrlo slobodno koncipirane kompozicije zidnih slikarija ukrašavale su glavni središnji prostor ranokršćanske crkve u Gatima. U južnoj apsidi trikonhalnog nukleusa te jedinstvene ranokršćanske građevine, tipa tzv. dvostruke ljuske, otkriveni su ulomci fresaka. One prikazuju raznovrsne biljne i geometrijske motive komponirane u više zona. U

¹¹ Segmenti ranokršćanskih fresaka u crkvi sv. Ivana u Starom gradu otkriveni su početkom 1991. g. prilikom zaštitnih arheoloških i konzervatorskih radova na tom kompleksu dvojnih ranokršćanskih crkava koje su započeli 1979. g., a od 1985.g. vode kontinuirano stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita. Nalazi nisu objavljeni budući da radovi nisu još završeni.

osi apsida nalazi se blijedožučkasti trokut uokviren modrom trakom. Istočno od njega su elementi modrih kvadrata obrubljenih okeržutom i tamnocrvenom bojom. Nasuprot njih u drugom dijelu apsida nazire se stilizirani cvijet žuteoker boje čije su latice naglašene modrom linijom. U najdonjoj zoni pri dnu zida apsida oslikane su stilizirane biljne vitice modrih i bijelih boja, a nasuprot njih crvene, plastično oblikovane kugle na ružičastoj podlozi. Navedeni motivi međusobno su razdvojeni raznobojnim prugama različitih smjerova. Vjerojatno su prikazane slikarske imitacije mramornih zidnih oplata skupocjenih panoa opus sectilea, toliko popularnih u zidnom slikarstvu kasne antike.¹²

Zidnim slikarijama bile su ukrašene brojne ranokršćanske građevine glavnoga grada rimske provincije Dalmacije. Podaci iz literature govore da su zidovi katedrale bili oslikani elementima arhitektonske dekoracije. Zidne plohe bile su razdijeljene na sivoplava polja širokim prugama boje cigle i plavim linijama. Prema Bulićevim izvještajima nazirali su se još "tragovi boja - crvene, crvenkaste, zelene i prljavožute, izbledile, ali ipak još prepoznatljive". Segmenti fresaka bili su sačuvani i u nartekso episkopalnog kompleksa, gdje su donji rubovi polja pratili pružanje stepenica prema consignatoriju. Očito su na zidovima bile izvedene slikarske imitacije različitih vrsta mramora u kontekstu dekorativnog sistema pojednostavljenog arhitektonskog stila.¹³

Iznad katedre u apsidi sjeverne crkvene građevine cemeterijalnog kompleksa na Marusincu bila je naslikana golubica. Jedinственe zidne slikarije s figuralnim prikazima bile su pronađene u ranokršćanskom oratoriju smještenom unutar jedne prostrije amfiteatra, no nažalost su iščezle. Ideju o njihovom izgledu mogu možda pružiti mozaični prikazi salonitanskih mučenika u Lateranskom oratoriju.¹⁴

Kasnoantičko zidno slikarstvo rimske provincije Dalmacije slabo je poznato iz jednostavnog razloga što su vrlo rijetko sačuvane freske *in situ* u ranokršćanskim objektima. U pitanju su često razrušene ranokršćanske crkve, neznatnih visina zidova dugo izloženih utjecaju atmosferilija, što je doprinijelo propadanju njihovih slikarija. Ponekad su prilikom arheoloških istraživanja pojedinih građevina pronađeni pored zidova samo odlomljeni dijelovi maltera s tragovima fresaka. Tako se analizom ulomaka žbuke otkrivenih u kompleksu dvojnih crkava u Srimi pokazalo da je strop lađe i dio nartekso južne građevine bio oslikan. Biljni i geometrijski ornamenti bili su izvedeni u više zona u tonovima žutih, crvenih, modrih i crnih boja.¹⁵

¹² Prilikom zaštitnih arheoloških i konzervatorskih radova na kompleksu kasnoantičke sakralne arhitekture u Gatima, koje su izveli od 1982.-1986. g. stručnjaci Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita, pronađene su zidne slikarije u južnoj apsidi trikonhalnog središta crkve centralnog tipa. Ulomci fresaka su podignuti i konzervirani te će biti izloženi zajedno s ostalim nalazima u Povijesnom muzeju Poljica u Gatima.

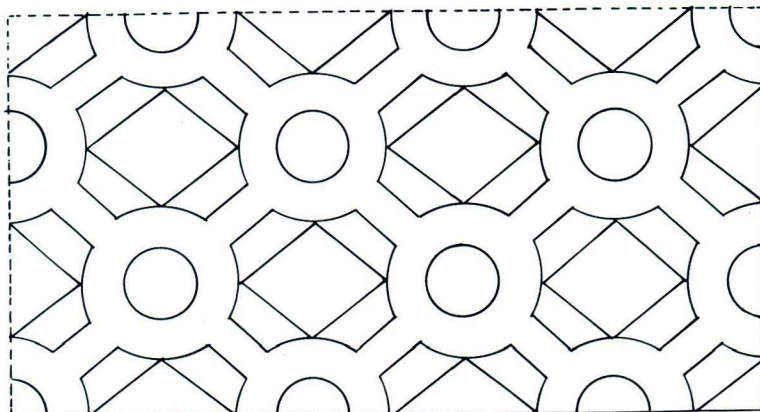
¹³ *F. Bulić*, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona durante l' a. 1902, Bull. dalm. XXVI, Split 1903., 34; *W. Gerber*, Basilica episcopalis urbana, Forschungen in Salona I, Wien 1917., 53.

¹⁴ Forschungen in Salona III, Wien 1939., 24, 26; Recherches à Salone II, Copenhagen 1933., 91, 108-109; *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951.

¹⁵ *Z. Gunjača*, Srima, kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture, Katalog 156. povremene izložbe Muzeja grada Šibenika, Šibenik 1985.

U tom smislu vrlo je indikativan segment zida urušen s veće visine koji je pripadao zapadnom zidu galerija ranokršćanske crkve u Gatima. Na njegovoj odlomljenoj plohi, koja se prilikom rušenja sačuvala okrenuta prema gore, bili su sačuvani tragovi zidnih slikarija i štuko ukrasa oslikanih crvenom bojom.¹⁶ Mnogi nalazi fresaka nisu još objavljeni, bilo ulomaka ili nešto većih segmenata, poput zidnih slikarija iz ranokršćanske crkve sv. Mandaljene u Stonu koje su otkrivene u dva sloja. Na prvom je prikazano pravokutno polje ispunjeno squamama, dok su na drugom podignutom oslikani sitni cvjetni ornament.¹⁷

Ulomci zidnih slikarija s motivima imitacija mramora otkopavani su u Mgorjelu i Zenici u prošlom i početkom ovog stoljeća, ali nisu sačuvani točni podaci o uvjetima nalaza. Na temelju stilske analize vjerojatno pripadaju kasnoantičkom razdoblju i pokazuju da su građevine u unutrašnjem dijelu provincije Dalmacije bile oslikane sličnim dekorativnim motivima.¹⁸

Lovrečina, detalj ornamentalne sheme u glavnom brodu crkve

Premda su skromni ostaci zidnih slikarija u navedenim ranokršćanskim građevinama, osim lovrečinskog primjera, ipak pružaju dragocjene elemente za poznavanje kasno antičkog slikarstva provincije Dalmacije. Očigledno je da su unutrašnji prostori ranokršćanskih crkava često bili oslikavani. Kako to pokazuju primjeri fresaka otkriveni u Lovrečini, Povljima, Starom Gradu i Gatima, slikarije su započinjale odmah pri dnu zidova na razini poda. Uglavnom su poznati ti donji slojevi, sačuvani *in situ*, premda su ponekad, kao u baptisteriju u Povljima ili Bolu, preostali viši dijelovi zidnih slikarija. To je bio slučaj i s freskama salonitanskih martira u oratoriju amfiteatra, gdje su se prema sačuvanoj

¹⁶ Nalaz segmenta zida s ostacima fresaka pokazuje da je i galerijski prostor ranokršćanske crkve u Gatima bio oslikan.

¹⁷ I. Fisković, Pelješac u protopovijesti i antici, Pelješki zbornik 1976., 70; Isti, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, "Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka" - Metković 1977., Split 1980., 222; A. Deanović, Hrvatska, Encikl. lik. umjet. 4, 621.

¹⁸ I. Čremošnik, n. dj. (3), 168-178, sl. 48, 49; 181-188, dl. 55; 199, gdje autorica navodi da se u inventarima Zemaljskog muzeja u Sarajevu nisu sačuvali podaci o freskama i mjestu njihova nalaza.

dokumentaciji raspoznavala njihova lica. Freskama su mogli biti ukrašeni i stropovi, što potvrđuju nalazi ulomaka iz južne crkve u Srimi.

Što se tiče ikonografskog programa ranokršćanskog slikarstva u Dalmaciji očito je da ne raspolazemo s dovoljno elemenata, budući da su u pitanju većinom donji slojevi. Osim jedinstvenih figuralnih prikaza salonitanskih martira, koji su izgleda iščezli, ostale zidne slikarije uglavnom su dekorativnog karaktera, arhitektonske kompozicije. Zidne plohe ranokršćanskih crkava podvrgnute su općenitoj arhitektonskoj organizaciji ukrašavanja s čisto dekorativnim karakteristikama, bez osobitih ikonografskih inovacija. Sistemi dekoracije svode se u duhu svog vremena na pojednostavljeni arhitektonski stil stopljen s često prisutnim oponašanjem skupocjenih mramornih oplata. Taj vrlo popularni stil inkrustacija u kasnoj antici ustvari preslikava geometrijske ili stilizirane biljne motive, odnosno slikarski imitira strukture raznobojnih mramora tehnike opus sectile.

Klasične primjere pružaju zidne slikarije salonitanske episkopalne bazilike, te ranokršćanskih građevina u Poveljima i Bolu, kao i krstionica u Lovrečini, čije su zidne plohe podijeljene na veća i manja polja širokim i užim trakama, linijama. Tu se izmjenjuju kvadrati različitih boja, odnosno stvara se iluzija različitih materijala zidnih oplata. Ponekad vjerno oponašanje mramornih vena prelazi u apstraktnu slikariju. Dolazi do izražaja stilizacija i pojednostavljenje slikarskih principa poznatih dekorativnih shema s neznatnim lokalnim odstupanjima. Ponekad su zadržani oblici stupića - stvarni arhitektonski elementi, kao u dekorativnoj kompoziciji transepta lovrečinske crkve, što je odlika zidnih slikarija i drugih ranokršćanskih građevina.

U nešto slobodnijim kompozicijama zidnih slikarija ranokršćanske crkve u Gatima ili one u crkvi sv. Ivana u Starom Gradu osjeća se eklektički karakter umjetnosti tog razdoblja. Njihovi dekorativni sistemi sastoje se od geometrijskih stiliziranih biljnih motiva. Slobodno komponirani, bez stroge arhitektonske koncepcije, oponašaju tehniku opus sectile marmoreum, gotovo odajući apstraktnu sliku svojstvenu kasnoantičkom izražavanju.

Zapaža se da su isti dekorativni sistemi slikarskih imitacija mramornih zidnih oplata jednako prisutni u ukrašavanju zidnih ploha crkvenih građevina u gradskim sredinama, poput onih u salonitanskom episkopalnom kompleksu ili crkvi sv. Ivana u Starom Gradu, kao i onih u ruralnim ambijentima, tj. u Lovrečini, Poveljima, Bolu, Gatima, Srimi, uklapajući se potpuno u poznate dekorativne sheme kasnoantičkog slikarstva. Slični dekorativni sistemi primijenjeni su po svim područjima Carstva. Slikarske imitacije tehnike opus sectile marmoreum javljaju se vrlo rano, ukrašavajući ranokršćanske objekte već za razdoblje Konstantina. Izraziti primjeri zidnih slikarija stila inkrustacije nalaze se u Teodorijevim aulama u Akvileji ili episkopalnoj bazilici iz 4. stoljeća Stobima. Iste dekorativne kompozicije zadržavaju se tijekom 5. i 6. stoljeća i očita je trajnost istih umjetničkih principa. Bilo da se radi o slikarskom oponašanju tehnike opus sectile, kao na primjer u bazilici Dimitrijade iz 5. stoljeća, ili freskama u baptisteriju bazilike A u Filipima, odnosno u drugoj crkvi sv. Marka u Rimu iz 6. stoljeća, ili pravim zidnim oplatama opus sectilea izvanredno sačuvanim u Eufrazijevoj bazilici iz 6. stoljeća u

Poreču, primijenjeni su isti dekorativni motivi.¹⁹ Iz tog konteksta ne izdvajaju se ostaci zidnih slikarija ranokršćanskih građevina provincije Dalmacije.

S obzirom da ne raspolažemo potrebnim podacima i dokumentacijom o navedenim nalazima fresaka, koje su većinom samo preliminarno objavljene s vrlo sumarnim opisima, da bi se mogla provesti detaljnija stiluska analiza, vremenski okvir pružit će bolje pojedine građevine u kojima su one bile izvedene. Niti jedna od spomenutih zidnih slikarija ne pripada ranokršćanskom objektu iz 4. stoljeća. Najranija bi bila salonitanska episkopalna bazilika sagrađena početkom 5. stoljeća, što ne znači da su i otkriveni tragovi fresaka na sjevernom i južnom perimatralnom zidu iz tog vremena. Slični motivi ukrašavali su zidove narteksa, prateći pružanje stepenica prema consignatoriju, te vjerojatno pripadaju 6. stoljeću kada se gradi Honorijeva bazilika i obnavlja cijeli episkopalni kompleks. Ranokršćanska crkva u Lovrečini vjerojatno je nastala u 6. stoljeću, što bi odredilo i dataciju njezinih zidnih slikarija. Iz sličnog razdoblja potječe i bazilika u Poveljima, koja posjeduje dva sloja fresaka u transeptu, što ukazuje na njezino obnavljanje. Slično uređenje i obnovu doživjela je i crkva sv. Mandaljene u Stonu, koja se također ponovno oslikava, a pripadala je 6. stoljeću. Tom vremenskom razdoblju odgovarala bi ranokršćanska građevina još neutvrđenog oblika u Bolu. Ranokršćanska crkva u Gatima izraziti je primjer Justinijanovog graditeljstva, što sasvim sigurno determinira i njezino zidno slikarstvo. U istom stoljeću sagrađene su dvojne crkve sv. Ivana i sv. Marije u Starom Gradu na Hvaru, a tada je podignuta i južna crkva kasnoantičkog kompleksa u Srimi.²⁰ Većina navedenih ranokršćanskih građevina u kojima su dosad otkriveni ostaci zidnih slikarija je iz 6. stoljeća, što ujedno ukazuje na vrijeme nastanka samih fresaka. Oslikane su vjerojatno pod direktnim utjecajem salonitanskih slikarskih radionica, gdje su prve ranokršćanske freske otkrivene upravo u Salonu početkom ovog stoljeća, a danas su očito bolje poznate u ranokršćanskim građevinama koje su gravitirale njezinom kulturnom krugu, poput onih iz lovrečinske crkve, u neposrednoj blizini.

¹⁹ G. Bovini, n. dj. 201-220; B. Aleksova, n. dj. (8), 50-62; S. Pelekanidis, n. dj., 215 i d.; Π. Ασημακοπουλου-Ατζακα, Η τεχνική opus sectile, 67 i d.; I. Lavin, n. dj., 97 i d.; R. Krautheimer, n. dj., 235-238; A. Terry, n. dj., 147 i d.

²⁰ J. Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, PPUD 23, Split 1983., 6-10; I. Ostojić, Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimski spomenici u Poveljima na Braču, PPUD 12, Split 1960, 3 i d.; Isti, Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike u Poveljima, 5 i d.; I. Fisković, n. dj. (17), 70; O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, n. dj., (17) 222; V. Kovačić, n. dj. 23-32; J. Jeličić, Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata, PPUD 25, Split 1985, 5; Ista, Ranokršćanski figuralni mozaik u Starom Gradu na Hvaru, PPUD 24, Split 1984, 29-30; Z. Gunjača, n. dj.

EARLY CHRISTIAN FRESCOES AT LOVREČINA ON THE ISLAND OF BRAČ

Jasna Jeličić Radonić

Early Christian church at Lovrečina must have been completely fresco painted. Fresco remains have been discovered on the walls in the transept, baptistery and nave of this aisleless church of elaborate ground plan. The church was built in the 6th century as a part of a large monastery complex in the picturesque cove of Lovrečina, to the east of Postira on the island of Brač.

Remarkably well preserved Early Christian frescoes with stucco decorations have been recently discovered in the southern arm of its transept. Here runs a continuous ornamental composition with incorporated stucco decorations under transept arches at the very entrance from the nave to the cross arm. Wall decorations reveal architectural organization. Besides fluted columns in stucco technique which give an illusion of supporting the transept arch, the walls were systematically articulated with architectural elements, such as pilasters or small columns with rhombuses between them.

In the baptistery the frescoes show different architectural division of the surface. Here decorative motifs of architectural style appear in stylised and simplified form, in contrast to the elaborate geometric composition in the nave.

The frescoes in the church at Lovrečina have all the characteristic features of wall paintings of architectural style typical of that period. Vertical division in fields by means of architectural elements-columns or pilasters show in the transept, are replaced in the baptistery by bands or lines which enclose rectangular fields and imitate marble incrustation. They are a classical example of imitation of marble panelling of the *opus sectile* technique, very popular in the Late Roman wall painting, not only in Salona and Early Christian churches on the Island of Brač (Povlja, Bol) but also in similar religious buildings in the province of Dalmatia (Ston, Stari Grad on the Island of Hvar, Gata, Srma) and in other provinces over the Empire.